

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 1991

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥΜΠΑ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

‘Ο ‘Ακαδημαϊκός κ. **Μανούσος Ι. Μανούσακας**, παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο τοῦ Κωνσταντίνου Σπ. Σταΐκου, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν πνευματικὴ Ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, τόμος Α’/15ος αἰώνας, Ἀθήνα 1989, εἶπε τὰ ἐξῆς:

‘Ενας ἀπὸ τοὺς πρώτους συντελεστὲς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τῶν χειρογράφων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Στὴν κίνηση αὐτὴ ἡ συμμετοχὴ τῶν τότε Ἑλλήνων λογίων (ἀντιγραφέων ἢ κτητόρων κωδίκων, φιλόλογων κ.λπ.) δὲν ἦταν μικρὴ. Δεύτερος σπουδαῖος συντελεστὴς ἦταν ἡ ἀνακάλυψη, στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, τῆς τυπογραφίας καὶ ἡ ραγδαία καὶ τόσο εὐρευτική διάδοση στὸ πλατύτερο κοινὸ τοῦ ἔντυπου βιβλίου καὶ τῶν ὡς τότε ἀπρόσιτων σ’ αὐτὸ πνευματικῶν θησαυρῶν τοῦ παρελθόντος. Στὴ διαδικασία αὐτὴ στάθηκε ἀκόμη μεγαλύτερη ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων, πού συνέπεσε τότε, μὲ τὴν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, νὰ μεταναστεύσουν ἄθροιστὸι στὴ Δύση. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας στὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ πρωτίστως στὰ ἰταλικά Πανεπιστήμια, ἔλαβαν ἐνεργότατο μέρος καὶ στὴν ἐκτύπωση τῶν πρώτων ἐκδόσεων (editiones principes) τῶν ἔργων τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Τὰ σημαντικὰ ἔργα αὐτά, πού ἄρχισαν νὰ τυπώνονται, στὴ Φλωρεντία, στὸ Μιλάνο, στὴ Βενετία, στὴ Ρώμη, στὸ Παρίσι, στὴ Βασιλεία καὶ ἄλλοῦ, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, τὰ λεγόμενα ἀρχέτυπα (ὡς τὸ 1500) καὶ παλαιότυπα (ὡς τὸ 1600), εἶναι συχνότατα καρπὸς τῆς γόνιμης συνεργασίας Ἰταλῶν ἢ ἄλλων ξένων ἐκδοτῶν μὲ Ἑλληνες εἰδικούς (ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, ἔρμη-

νευτές και σχολιαστές κειμένων, φιλολόγους και κριτικούς επιμελητές τῶν ἐκδόσεων, σχεδιαστές και χαρακτες τυπογραφικῶν στοιχείων, διορθωτές κ.λπ.), πού, με τὴν ἐκδοτική τους αὐτὴ δραστηριότητα, ἔδωκαν μιὰ πρωτοφανῆ ὡς τότε ὠθηση στὴν πνευματικὴ πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας.

Γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα, τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχετυπίας και παλαιοτυπίας, σὲ εὐρωπαϊκὴ κλίμακα, εἶχαν ὡς τώρα γραφεῖ διάφορες εἰδικές ἐργασίες, ἀπὸ ξένους ἰδίως μελετητές. Μᾶς ἔλειπε ὅμως ἓνα γενικότερο συνθετικὸ ἔργο, πού νὰ ἐξετάζει ὅλες τὶς πλευρές και τὶς φάσεις τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τυπογραφίας και νὰ τὴν τοποθετεῖ στὰ εὐρωπαϊκὰ πλαίσια.

Τὸ κενὸ αὐτὸ ἦρθε νὰ τὸ συμπληρώσει τελευταῖα τὸ ἐντυπωσιακὸ σὲ μέγεθος και ἔκταση (570 συνολικὰ σελίδες, σχήματος in-folio), ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Στάϊκου, με τὸν τίτλο «Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας» και τὸν ὑπότιτλο «Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων και ἡ συμβολὴ τους στὴν πνευματικὴ Ἀναγέννηση τῆς Δύσης».

Ὁ Κωνστ. Στάϊκος, πού ἔχει νὰ παρουσιάσει στὸ ἐνεργητικὸ του σειρὰ ὠραίων ἐκθέσεων τοῦ βιβλίου, στὴν Ἑλλάδα και στὸ ἐξωτερικὸ (με ἐνημερωμένους καταλόγους), δὲν εἶναι εἰδικὸς φιλόλογος. Εἶναι ὅμως συστηματικὸς συλλέκτης παλαιῶν ἐκδόσεων, ἐνθουσιώδης μελετητὴς τῆς ἐποχῆς και ἄριστος γνώστης τῶν τεχνικῶν και αἰσθητικῶν προβλημάτων τοῦ βιβλίου, καθὼς και τῆς πλούσιας διεθνοῦς βιβλιογραφίας. Με τὰ ἐφόδια αὐτά, με ἀγάπη γιὰ τὸ θέμα του, ἀλλὰ και με τεράστιο μόχθο, ἐπέτυχε νὰ μᾶς χαρίσει, ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια σύντονης ἐργασίας και προβληματισμοῦ, τὸ σημαντικὸ αὐτὸ και πολύτιμο γιὰ τὶς πληροφορίες του και τὶς θεωρήσεις του ἔργο.

Τὸ βιβλίο, τυπωμένο, με σπάνια καλαισθησία, στὸ γνωστὸ παραδοσιακὸ τυπογραφεῖο Χρήστου Μανουσαρίδη, κοσμεῖται και ἀπὸ 120 εἰκόνες (τὶς περισσότερες ὀλοσέλιδες και ἀρκετὲς ἔγχρωμες) παλαιῶν χαλκογραφιῶν, ἐντύπων ἢ χειρογράφων. Τὴ λέξη ΧΑΡΤΑ τὴ δανείστηκε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴν περιφρημὴ ΧΑΡΤΑ τοῦ Ρήγα. Ἐφιλοτέχνησε μάλιστα, κατὰ μίμησὴ τῆς, και παρέθεσε στὴν ἀρχὴ δισέλιδο ἔγχρωμο «Ἱστορικὸ Χάρτη» τῆς Εὐρώπης, με διάσπαρτα, στὶς πόλεις με τυπογραφεῖα ὅπου ἐργάστηκαν Ἕλληνες, τὰ γραφικὰ σήματά τους ἢ με προσωπογραφίες λογίων και ἄλλες σχετικὲς παραστάσεις.

Ὁ πρῶτος τόμος αὐτὸς τοῦ ἔργου περιλαμβάνει τὸ 15ο αἶώνα και τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου, πού θὰ τὸν ὀλοκληρώσει ὁ δεῦτερος.

Πρόκειται γιὰ ἀσυνήθιστη σὲ πλοῦτο, ἀλλὰ και θαυμαστὴ σὲ ἐνημερότητα ἐργασία, μεθοδικὰ παρουσιασμένη, πού τὴν προλογίζει ὁ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶς.

Πρὶν ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, ὁ συγγραφέας προτάσσει δύο ἐκτενεῖς εἰσαγωγές, μιὰ Γενική (σ. κγ' - οζ') καὶ μιὰν εἰδική, γιὰ τὸ 15ο αἰῶνα (σ. 1-30). Στὴν πρώτη ἐξετάζονται, σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ πνευματικὲς ἀνταλλαγές τοῦ Βυζαντιοῦ μὲ τὴ Δύση, ἡ δραστηριότητα τῶν μεγάλων Ἑλλήνων οὐμανιστῶν στὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας καὶ γενικὰ ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ των στὴν Ἀναγέννηση. Στὴ δεύτερη ἐξετάζονται α) τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τοῦ 15ου αἰῶνα· β) οἱ ἐκδόσεις, μὲ ἑλληνικὴ συμμετοχή, τῶν ἰταλικῶν τυπογραφείων (ποῦ καταγράφονται καὶ στὸν πίνακα II, σ. 41)· γ) οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, χωρὶς ἑλληνικὴ συμμετοχή, Ἰταλῶν τυπογράφων· δ) οἱ λατινικὲς μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων (ιδίως τοῦ Ἀριστοτέλη, βλ. καὶ πίν. I, σ. 31-37)· καὶ ε) οἱ ἑλληνικὲς λέξεις σὲ ξενόγλωσσα κείμενα. Ἰδιαιτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κατάλογος τῶν συμπληρώσεων καὶ προσθηκῶν στὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» τοῦ Legrand, τοῦ 15ου αἰῶνα (πίν. III, σ. 43-47), μὲ 180 ἀριθμούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 64 ἀντιπροσώπευαν ἐκδόσεις ἐντελῶς ἀβιβλιογράφητες. Ἄλλος χρήσιμος κατάλογος εἶναι τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων (ἀριθ. 1-143) σχολιαστῶν ἢ μεταφραστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη (σ. ξη' - οα').

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ ἔργου (σ. 49-430) συγκροτεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀπὸ συστηματικὲς μονογραφίες, κατανεμημένες σὲ δεκατέσσερα κεφάλαια, ποῦ εἶναι ἀφιερωμένες στοὺς σημαντικότερους Ἑλληνες λογίους ποῦ εἶχαν κάποια συμμετοχή —μικρὴ ἢ μεγάλη— στὴν ἐκτύπωση βιβλίων, καθὼς καὶ στὰ τυπογραφικὰ ἐργαστήρια ποῦ ἦταν ἑλληνικὰ ἢ στὰ ὁποῖα ἐργάστηκαν Ἑλληνες. Καθὼς γράφει πολὺ ἐκφραστικὰ ὁ συγγραφέας στὸν πρόλόγόν του (σ. 4), «τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν λογίων καὶ τυπογράφων, τὸ διδασκτικὸν τοὺς ἔργο, ὁ λόγιος καὶ μαθηματικὸς κύκλος ποῦ διαμορφώθηκε γύρω τους, ἡ κωδικογραφικὴ τους δραστηριότητα καὶ ἡ ταξινόμηση βιβλιοθηκῶν ποῦ καταγράφονται στὴ μελέτη αὐτῆ, σκοπὸ ἔχουν νὰ καταδείξουν τὴ σχέση τῶν οὐμανιστικῶν σπουδῶν μὲ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας κατὰ τὴν Ἀναγέννηση». Οἱ κυριότεροι βιογραφούμενοι διαδοχικὰ εἶναι ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος (ὁ χαλκέντερος μεταφραστὴς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων στὴ λατινικὴ γλώσσα), ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων (ποῦ μὲ τὴν πολυτιμὴ του συλλογὴ χειρογράφων διέσωσε ἀπὸ τὸν ἀφανισμό μὲγάλο μέρος τῆς πνευματικῆς μας κληρονομίας), ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης (ὁ πολυμερὴς σοφὸς καὶ ὁ ἐγκυρότερος ἐκπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς παράδοσης στὴν Εὐρώπη), ὁ Μάρκος Μουσοῦρος (ἡ μεγαλύτερη φιλολογικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, στὸν ὁποῖο ὁ κ. Στάϊκος ἀφιερώνει τὸ ἐκτενέστερό του κεφάλαιον) καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης (ὁ σημαντικότερος Ἑλληνας τυπογράφος καὶ ἐκδότης

τοῦ «Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ», ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς τυπογραφίας τῆς Ἀναγέννησης). Ἀνάμεσα στὶς βιογραφίες τῶν προσώπων αὐτῶν ὁ συγγραφέας παρεμβάλλει συχνὰ καὶ τὰ βιογραφικὰ ἄλλων λογίων συνεργατῶν τους εἴτε Ἑλλήνων (ὅπως ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος) εἴτε ξένων (ὅπως ὁ G. Budé, ὁ G. Fischet, ὁ Ἄλδος Μανούτιος, ὁ Ἐρασμος κ. ἄ.). Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ 14 κεφάλαια συνοδεύεται ἀπὸ πλουσιότατες σημειώσεις, βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες, πὺ συμποσοῦνται σὲ 1500 καὶ ἀποτελοῦν πολύτιμη τεκμηρίωση τοῦ ἔργου. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς περιέχουν ἐπίσης καὶ πολυάριθμες βιογραφίες Ἑλλήνων καὶ ξένων λογίων, ὅπως οἱ Κωνστ. Λάσκαρης, Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, Δ. Καστηρνός, Γ. Ἐρμάνυμος, Ἐμμ. Ἀδραμυττηνός καὶ οἱ P. Bembo, G. Valla, Beatus Rhenanus, J. Lefevre d'Étaples, Sc. Fortiguerra, J. Cuno, J. Froben κ.ἄ., καθὼς καὶ σχόλια πὺ διαφωτίζουν τὶς ἀναμεταξύ τους διασυνδέσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας, μὲ τὶς εἰδικὲς γνώσεις πὺ κατέχει, μπόρεσε νὰ προβεῖ σὲ χρήσιμους ταυτισμοὺς ἢ διακρίσεις τῶν οἰκογενειῶν τῶν τυπογραφικῶν χαρακτῆρων καὶ νὰ λύσει ἔτσι σχετικὰ προβλήματα ὀρισμένων ἐκδόσεων, ἰδίως τοῦ I. Λάσκαρη καὶ τοῦ Ἄλδου Μανουτίου. Χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ ἀναπαραγωγή τῶν τυπογραφικῶν σημάτων πὺ συγκέντρωσε (σ. 235, 347, 411 κ.λπ.).

Ἡ πλουσιότατη βιβλιογραφία πὺ ἀκολουθεῖ (σ. 433-460) περιλαμβάνει περισσότερους ἀπὸ 1100 τίτλους, ξενόγλωσσων ἰδίως δημοσιευμάτων.

Στὸ τέλος τοῦ ἔργου (σ. 461-493) ὑπάρχει τρίστηλο εὔρετήριο, πὺ περιλαμβάνει χιλιάδες ὀνομάτων προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων, μὲ μεθοδικὲς ὑποδιαρέσεις τῶν λημμάτων, ὡστε νὰ διευκολύνεται πολὺ ἡ χρῆση του.

Ἡ λιτὴ αὐτὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ κ. Στάϊκου εἶναι ἀρκετὴ, νομίζω, γιὰ νὰ δείξει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο πολὺμοχθο, ἄρτιο καὶ μεθοδικό, πὺ ἀποτελεῖ ἀξιόλογο βοήθημα ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴ Δυτικὴ Ἀναγέννηση. Σὲ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται τρομακτικὴ ὑποβάθμιση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, ἡ ἐμφάνιση παρόμοιων ἔργων εἶναι φαινόμενο ἀρκετὰ παρήγορο.

Εὐχόμεσθε νὰ χαιρετήσουμε γρήγορα τὴν ἐκδοση καὶ τῶν ἐπόμενων τόμων τοῦ ἔργου.